

**SOCIOLINGVISTIČKI ASPEKTI
ALHAMIJADO PISMENOSTI U NAS**

1.0. U *alhamijado pismenost (literaturu / književnost)* svrstavamo tekstove napisane na našem jeziku arebicom – arapskim pismom nužno adaptiranim za fonetske potrebe našega jezika. U užem smislu to obuhvata samo tekstove pisane sa literarnim pretenzijama (otud *alhamijado književnost*), a u širem smislu i sve druge takve napise što su na našem terenu nastajali i objavljeni tokom nekoliko stoljeća (već od 16. pa sve do 20. stoljeća), bilo da su sačuvani kao rukopisni zapisi bilo da su štampani kao *alhamijado periodika*, vjerski udžbenici, pa i rječnici i slično (otud *alhamijado literatura* ili, kao fenomen općenito, *alhamijado pismenost*). Riječ *alhamijado* porijeklom je arapska (al-'agamiyy, u današnjem fonetskom liku preuzeta preko španskog: al-/a/hamiyy) i znači “nearapski, tuđi, strani”. Kao pojam ona podrazumijeva pisano izražavanje na bilo kojem nearapskom jeziku uz upotrebu arapskog pisma prilagođenog fonološkom sustavu toga jezika, što znači da ovaj fenomen nije vezan samo za naš jezički prostor niti je samo naš “izum”.

1.1. Naše *alhamijado* naslijeđe ne čini osobito veliki korpus tekstova. Naprotiv, sudeći prema onome što nam je danas dostupno, riječ je o vrlo ograničenom broju autora i njihove *alhamijado ostavštine*. Razloge tome nalazimo, između ostalog, i u činjenici da su se na arebici izražavali *samo Bošnjaci*, pa ni oni u pravilu ili u potpunosti, budući da je u vrijeme nastajanja takvih tekstova, i među Bošnjacima bio, s jedne strane veliki broj nepismenih, dok su se, s druge strane, mnogi pismeno izražavali i na drugim, našim pismima, ali i na drugim jezicima (orijentalnim).

2.0. Razumijevanje *alhamijado* fenomena u datom vremenu i na datom prostoru traži i razumijevanje društveno-povijesnog konteksta, osobito društveno-političkih prilika i, u vezi s tim, nacionalno-vjerskog pitanja. *Alhamijado* tradicija “pokriva” period od nekoliko stoljeća, vrijeme praćeno vrlo krupnim, reklo bi se prelomnim događanjima, ne samo društveno-političkim i kulturno-povijesnim već i jezičkim (promjene u jezičkoj situaciji s polovine 19. stoljeća). To je vrijeme u kojem su se na

prostoru današnje BiH smijenile dvije tuđinske vlasti (osmanska i austrougarska), a zatim došao i novi, "domaći" poredak (jugoslavenski). Jezički razvitak karakterisale su nekolike etape kojima su upravljale date okolnosti, pa je, primjerice:

- nakon uvjeta za intenzivnu interferenciju u vremenu osmanskom i austrougarskom (turcizmi, germanizmi i slično), uslijedio, prestankom jezičkih kontakata, period "čišćenja" jezika od stranih utjecaja, faza selektivnijeg odnosa prema leksici tuđega porijekla, osobito prema turcizmima;
- nakon vjerske jezičke diferencijacije uslijedila je mnogo izraženija i ekstremnija – nacionalna;
- nakon predstandardnih idioma uslijedio je proces standardizacije zajedničkoga jezika i slično.

2.1. Tradicija alhamijado pismenosti započela je stotinjak godina nakon dolaska Turaka na naše prostore, ali nije prestala njihovim odlaskom. Naprotiv, alhamijado pismenost u Bošnjaka traje, čak vrlo intenzivno, ne samo tokom čitavog austrougarskog perioda već i nekoliko decenija nakon I svjetskog rata (gotovo sve do II svjetskog rata). Objasnjenje takvoj pojavi nalazimo u činjenici da je arebica vremenom dobila vrijednost *muslimanskog / bošnjačkog pisma*, pa joj se u novim, izmijenjenim društveno-političkim prilikama (nakon turske vladavine) pridavala još veća važnost nego ranije, i to u smislu očuvanja vjersko-nacionalnog identiteta, te uspostavljanja vjersko-nacionalne ravnoteže naspram latinice, kao katoličko-hrvatskog, i ćirilice, kao pravoslavno-srpskog pisma. (up. Vajzović: 1984) Time je vjerska izdijeljenost bh. stanovništva, kasnije i njihova nacionalna pripadnost, sve više utjecala na izbor i upotrebu pisama u nas, odnosno, izbor pisma dobivao je sve važniju ulogu (više nego sam jezik, jezička supstanca) u potvrđivanju vjersko-nacionalnog identiteta. Zapravo, upotreba pisama je, jednako kao i naziv jezika, postajala, vremenom, pitanje vjersko-nacionalne časti – prvorazredno nacionalno obilježje (nekad, ali i danas, samo što više nema u upotrebi arebice).

2.2. A da zaista arebica jest razumijevana kao muslimansko-bošnjačko pismo i da jest bila ne samo važno pitanje nacionalnog identiteta Bošnjaka već i važno pitanje u ostvarivanju nacionalno-vjerske ravnopravnosti – pouzdanu potvrdu nudi tekst objavljen upravo u alhamijado periodici (Mu'allim, god. II / broj 3, decembar 1911. – transliteracija H.V.). Budući da njegov sadržaj svjedoči i općenito o sociolingvističkoj situaciji u BiH s početka 20. stoljeća – o jezičkom pitanju, ali i o drugim pitanjima iz domena nacionalnih odnosa onoga vremena, tekst donosimo gotovo u cijelosti i približno u izvornoj transliteraciji (uključujući i interpunkciju, samo uz neznatna skraćivanja i minimalnu jezičku adaptaciju, nužnu za razumijevanje sadržaja). Riječ je, dakle, o zahtjevima Bošnjaka da se arebica prizna kao službeno pismo, ravnopravno latinici i ćirilici.

Za arapsko pismo

Kad je prošle godine htjela da dođe na pretres u našem zemaljskom saboru jezična osnova i tom prilikom naše vrhovno zakonodavno tijelo (Sabor) trebalo da odluči, kako će se službeno zvati naš jezik (da li: hrvatski ili srbski ili srbsko-hrvatski ili obratno ili

eventualno bosanski) i koje pismo da se upotrebljuje u zvaničnim spisima (da li latinica ili ćirilica ili oboje), – muslimani grada Brčkog obratili su se na saborski Klub muslimanskih poslanika s molbom, da se zauzme za to, da se usvoji da se naše muslimansko pismo kao i latinica i ćirilica upotrebljuju. Ta je molba glasila ovako:

Visokom saborskom klubu muslimanskih poslanika u Sarajevu

Kroz kratko vrijeme doći će na pretres u našem saboru jezično pitanje, pri čemu će se odlučiti, koja će pisma biti službena u našoj domovini.

Pošto će odluka našeg sabora u ovom pitanju učiniti znatnih promjena, to se mi slobodimo visokom klubu u ovom važnom pitanju izraziti našu želju i zamoliti da se isti zauzme, kako bi se ova naša opravdana želja ispunila.

Do danas je u našoj domovini službeno uvedena latinica i ćirilica, dočim arapskom pismu, kojim se služimo mi muslimani, nije bilo mjesta. Ovaj se postupak nemože ni na koji način opravdati i neznači ravnopravnost, nego zapostavljanje nas muslimana, kojima je arapsko pismo tradicionalno.

Da je arapsko pismo pogodno za naš jezik, dokazom su listovi, koji su štampani istim pismom, a i danas se štampa list “Mu'allim”.

Radi toga molimo Visoki klub naših poslanika, da se svojski zauzmu, kako bi arapsko pismo bilo ravnopravno latinici i ćirilici, te da se službeno uvede. Tim bi jasno bilo, da se i naša prava poštuju, a to bi osobito uplivilo na širu masu našega elementa, da svoju domovinu bolje prigrle i da se ne sele, kad uvidi, da se i nama istim aršinom mjeri, kao i drugima.

Ponovo stavljamo Visokom klubu naših poslanika ovu našu opravdanu želju na srce, jer znamo da govorimo iz srca svih muslimana širom naše domovine i molimo da se odlučno zauzme, da naša prava očuvana budu.

Da se cijelo muslimanstvo u našoj zemlji – izuzam malih iznimaka i to onih, koji imadu slabe osjećaje prema vjeri, islamu – sa sadržajem ove molbe u svojoj duši slaže, kao što se u njoj to i veli, i da je to njegova iskrena želja, – o tome nema sumnje.

Gore navedena jezična osnova je – kao što je poznato onima, koji prate dnevne događaje u našoj domovini – lani povučena, te se o njoj nije ni raspravljalo, ali pitanje, koje je trebalo riješiti pri pretresanju te osnove ispalo je sada ne nadano u našem Zemaljskom saboru i to prilikom raspravljanja o zakonskoj osnovi glede građenja, održavanja i uprava javnih puteva, što je izazvalo u Saboru krizu (buhran). Zapovrgnulo se je naime pitanje: kakovim pismenima treba da budu ispisani natpisi pojedinih puteva. – Cijelo narodno predstavništvo se složilo u tome, da treba dati mjesta i latinici i ćirilici, ali koje pismo treba da bude naprijed –, u tome postoji prijepor i povelu se je prilična borba između Srba i Hrvata. Međutim je od muslimana Omer ef. Ćirkinagić zahtijevao da se rečeni natpisi ispisuju i islamskim (arapskim) pismom, – da se to u osnovi predviđi.

Ovaj prijedlog Ćirkinagića dao je povoda, da naši (muslimanski) javni organi progovore o arapskom pismu i da se – sa zadovoljstvom konstatujemo – za njegov izjasne.

Ovo je opet nama dalo povoda, da ove redove napišemo i pružila nam se je zgodna prilika, da objelodanimo navedenu molbu brčanskih muslimanskih građana, čiji nam je prijepis poslat još u mjesecu aprilu t.g. "Samouprava" žestoko napada Vladu zato, što se je izjavila, da je protiv arapskog pisma, a napada na neke naše narodne poslanike, koji ne pokazaše zagrijanosti za ovo naše pismo. Time već "Samouprava" javno priznaje, da je arapsko pismo naše muslimansko pismo, koje se mora poštovati, a nipošto da se nesmiје zapostavljati.

"Zeman" pokazujući opravdanost spomenutog Ćirkinagićeva predloga, veli u svome 30. broju:

...ali premda je latinica već postala i našim pismom, ipak naši poslanici traže da se i arapska, islamska pismena stave u natpise, jer zato imaju dva važna razloga. Jedan je što i sad imade dosta naročito starijih muslimana, koji poznaju samo arapska pismena. I njima dakako mogu trebati putokazi – a nema opravdana razloga, zašto im se ti putokazi ne bi napisali pismom, koje oni znadu čitati. Drugi je razlog, **što su arapsku pismena islamski znak**. Mi, koji smo pet stotina godina bili gospodari ove zemlje, hoćemo, da u javnim natpisima svako vidi, da u ovoj zemlji ima i muslimana i da su i oni jedan faktor, s kojim se računa i mora računati.

"Muslimanska sloga" zagovarajući gornji zahtjev veli u svome 85. broju:

...Ml ćemo ukratko reći šta arapsko pismo za nas znači: Kur'an-i kerim i sve druge vjerske knjige pisane su arapskim slovima. Osim toga mi bosansko-hercegovački muslimani nismo prije okupacije ni u praktičnom životu znali i za kakvo drugo pismo osim za arapsko, kojim smo se u svakom pogledu služili. Starija generacija (naraštaj) nezna ni latinicu ni ćirilicu, nego samo arapski. I svi ostali muslimani na svijetu, kojih ima oko 400 miliona, služe se tim pismom. Iz ovoga proizilazi, **da je arapsko pismo za nas ne samo vjerska svetinja, nego da imade veliku praktičnu vrijednost radi svagdanje uporabe i održavanja vjersko-kulturnog saobraćaja sa ostalim muslimanima**. Naša ehalija je uz to pismo toliko prirasla, da ga i ne zove drukčije nego "naše pismo".

Tako eto naši javni organi o arapskom pismu (...), mi od riječi do riječi prenesosmo ovdje njihove navode poglavito s toga, što svjedoče ispravnost našega – bos.-her. mualima i imama – stanovišta prema tome pismu, koje smo stanovište obrazložili u najprvom broju svoga lista "Ard-i maqsađ". Ovome sada dodajemo to, da je dužnost nas, bos.-herceg. muslimana, da arapsko pismo, koje je naša svojina, među sobom sačuvamo, a to će se postići, ako se budemo njime služili, njega upotrebljavali i proturali ga gdje god se samo može. Netrebamo se obazirati na to, što je latinica "najmodernije i najpraktičnije pismo (što god se latinicom može napisati, može i arapskim za naš jezik udešenim pismom, dočim sve što se napiše ovim pismom, nemore latinicom. – ur.) – i što su ga skoro svi kulturni narodi primili" pa da ga zato latinici posve žrtvujemo. Treba vidjeti naše Srbe – koji zaista nijesu ništa manje kulturni od nas – kako su uz ćirilicu prionuli i kako se za nju bore mada je vrlo nespretna prema latinici. Ćirilica je – kako reče jedan naš drug na prošlogodišnjoj našoj skupštini, a i "Zeman" u svom 30. broju – staro crkveno pismo pravoslavno, pa ipak Srbi vele, da je

“ona isto ono što i duša srbskog naroda” i da ne priznavati nju znači: “ne priznavati unutrašnji sadržaj narodne duše”. – Ibret! Mi velimo: što god je ćirilica za Srbe, to je arapsko pismo za nas i pače još više, jer ako se ćirilicom služe tri pravoslavna naroda: Rusi, Srbi i Bugari, arapskim pismom se služe svi muslimanski narodi na svijetu, ono je bilo pismo onih, koji gotovo kroz cijeli srednji vijek bijahu skoro jedine lučonoše prosvjete i kulture, a to su bili Arapi odnosno muslimanski narodi.

Mi se nadamo – a nedaj, Bože, da nam se nada izjalovi! – da naši narodni poslanici ne će omalovažiti naše javno mnijenje i želju cijelog islamskog milleta pa da će usprkos tome, što je naša vlada – za veliko čudo! – neprijateljski raspoložena prema arapskom, islamskom pismu, ostati čvrsto na stanovištu da naše pismo ne samo u natpisima za javne puteve, nego svagde, uporedo latinici i ćirilici, mora doći. Ako bi odstupili od toga stanovišta, izrazili bi prema sebi prezir islamskog milleta i zaslužili bi da ih potomstvo proklinje.

U stvari ispisivanje natpisa za puteve i arapskim pismom srbski su poslanici – bar u Odboru – dali svoj pristanak, a – kako “Zeman” javlja – ni hrvatski narodni zastupnici nemaju protiv toga ništa, u što mi potpuno vjerujemo. Po tome sudimo, da nemuslimanski zastupnici ni u drugim zgodama nebi bili protiv arapskog pisma. Samo je dakle na našim zastupnicima, da ne popuštaju. Neće – inšallah – ni popustiti.

2.3. Bošnjaci / muslimani, međutim, ipak popustili jesu, a za to su, ako je suditi po sadržaju navedenoga teksta, “zaslužni” ne samo tadašnja vlada (“...što je naša vlada ... neprijateljski raspoložena prema arapskom, islamskom pismu”) već i sami bošnjački / muslimanski zastupnici, jer se u tekstu kaže da “nemuslimanski zastupnici ... nebi bili protiv arapskog pisma”. (o jezičkoj situaciji u austrougarskom periodu v. Juzbašić: 1999) Pa ipak, za činjenicu da arapsko pismo u našem jeziku nikad nije prihvaćeno kao službeno, ravnopravno sa latinicom i ćirilicom, teško da bi trebalo ikoga poimence kriviti (vladu, zastupnike); drukčije, gledano sa veće vremenske distance, vjerovatno i nije moglo biti. Arebica, naime, kao importirano i kao treće pismo na jednom relativno malom govornom području, uz to rezervisano za malobrojnu jezičku zajednicu (samo Bošnjake), očito i nije mogla imati budućnost, i to iz više razloga:

- zbog promijenjenog društveno-političkog konteksta (arebicu su nametnule prilike vezane za turski period – kad je on okončan, ozbiljno su umanjeni i razlozi upotrebe ovoga pisma);
- zbog započetog procesa evropeizacije (austrougarski period u kojem se i Bošnjaci sve više školuju na Zapadu, uče zapadne jezike),
- zbog započetog procesa standardizacije zajedničkoga jezika Srba, Hrvata i ostalih,
- zbog već postojeća dva ravnopravna pisma – arebica bi bila treće na istom govornom području, što svakako ne ide u prilog valjanosti komunikaciji unutar jedne jezičke zajednice,

- moguće i zbog ondašnjeg položaja muslimana i stanja dehomogenizacije unutar ove društvene, nacionalno-vjerske zajednice (prohrvatski, prosrpski i oni neopredijeljeni sa izraženom nostalgijom naspram bivšeg “vakta i zemana”) itd.

3.0. Osim pisma – arapskog, tuđeg, u više pokušaja reformiranog za potrebe našeg fonološkog sustava (o čemu je napisano dosta radova – up. Lehfeldt: 1969; Muftić: 1969; Vajzović: 1987; Janković: 1989), alhamijado tekstovi nude i sociolingvistički zanimljivu *jezičku građu*, korisnu osobito za pitanja naših savremenih standardnih (nacionalnih) jezika, bosanskog prije svega. Doduše, govoriti o jeziku alhamijado literature kao objedinjenog korpusa, zapravo i nije moguće, jer bi jedina njegova zajednička značajka mogla biti činjenica da su napisani arebicom i okolnost da su svi autori muslimani, a to bi onda bilo jednako, primjerice, istraživanju jezika sabranih tekstova napisanih na glagoljici, možda i jezika ukupnog korpusa tekstova katolika / Hrvata, napisanih tokom nekoliko stoljeća na latinici ili pravoslavnih / Srba, na ćirilici. Jer, sve drugo što bi jednu višestoljetnu pisanu ostavštinu (alhamijado) objedinilo u istraživanju jezika izostaje. Oni se međusobno razlikuju ne samo prema vremenu nastajanja u rasponu od nekoliko stoljeća već i na druge načine: ima rukopisnih i štampanih djela, pojedinačnih tekstova, knjiga, periodike, čak i rječnika; originalnih i onih što su ko zna koji po redu prijepis; obimom dužih i vrlo kratkih tekstova, raznovrsnih tematski, funkcionalno, prema namjeni, odnosno, ima literarno manje ili više vrijednih, ima autora znanih i neznanih, sa ovog ili onog dijalekatskog područja ili sa neutvrđenog terena, ima tekstova proznih i pjesničkih, različitih po svojim motivima, sadržini, formi, izrazu: vjersko-didaktički, popularno-poučni, lingvistički, administrativni, politički; u poeziji ima ilahija, kasida, poslanica, pjesama društveno-političke sadržine, pjesama nastalih po uzoru na narodnu poeziju, uz koje, kad je riječ o jeziku, ne treba zanemariti ni pojavu pjesničke slobode (*licentia poetica*) i tome slično. (up. npr. Huković: 1986; također: Zbornik alhamijado književnosti: 1997)

3.1. Alhamijado tekstovi nude i brojne podatke jezički i sociolingvistički zanimljive za analizu savremenog stanja, nude primjere koji svjedoče o jezičkom identitetu Bošnjaka, ali i o autentičnosti jezika sredine. U tom je smislu ilustrativan čak i kratki, ovdje preneseni tekst (transliteriran iz alhamijado periodike s početka 20. stoljeća), gdje već i površnom analizom zapažamo mnoge riječi ili oblike kojih u savremenom jeziku više nema, odnosno:

- smatraju se danas simbolički markiranim kao bosanske / nebosanske, hrvatske, srpske riječi i oblici: *jezični* (ne: jezički), *glede*, *uporaba*, *usprkos*, *poglavitio*; *nijesu*; *konstatovati* (ne: konstatirati), *april*, *predlog*, *putevi*, *milion*, odnosno
- smatraju se dijalekatskim ili arhaičnim i u bosanskom jeziku: *gđe* / *svagde*, *nemore*, *kakovim pismenima*, *dočim*, *pače* (dapače), *uplvisati* (utjecati), *izuzam* (izuzev), *imadu*, *znadu* (imaju, znaju), *zapovrgnuti*, *prijepor* (prepreka);
- smatraju se specifičnostima samo bosanskog jezika, npr., turcizmi (kojih i u ovome tekstu ima, ali treba znati da oni s početka 20. stoljeća više nisu tako

brojni kao nekad): *kriza (burhan)* – kao kontaktni sinonimi, *ehalija, ibret, millet* i slično; zanimljivo je da se, analogno opadanju frekvencije i upotrebnih vrijednosti turcizama, otvara prostor ne samo većem broju domaćih istoznačnih riječi, tipa: *neprijateljski* – ne: dušmanski, već i znatnom broju evropeizama, tipa: *tradicionalan, generacija (naraštaj)* – i ovdje kao kontaktni sinonimi i tome slično.

4.0. Analizom većeg broja tekstova, te usporedbom građe sa sadašnjom jezičkom situacijom, dolazi se, naravno, i do većeg broja drugih korisnih podataka o različitim osobenostima jezika Bošnjaka. Među takvim primjerima pažnju nam ovdje, u prvom redu, privlače oni koji u savremenim procesima standardizacije čine okosnicu diferencijalnih vrijednosti ili se barem takvima procjenjuju (?!). Inače, stepen podudarnosti i razlika između naša tri standarda smatra se važnom potvrdom autohtonosti i autentičnosti svakog od nacionalnih jezika, što u današnjim socio-političkim prilikama nerijetko rezultira neargumentiranim svojatanjima ili negiranjem tuđega. Otuda se čini nezaobilaznom, makar i kratka (za ovu priliku relativno površna) analiza jezika alhamijado tekstova kao važnog a ipak u lingvističkim istraživanjima neopravdano zapostavljenog izvora u u/s/ tvrdživanju autentičnih vrijednosti jezičkog izraza Bošnjaka.

4.1. U savremenom se bosanskom jeziku, da podsjetimo, kao ključne specifičnosti bosanskoga jezika ili njegove razlikovne vrijednosti naspram hrvatskog / srpskog jezika – ističu (up. i Halilović: 1991; 1996):

- drugačiji odnos prema glasovima *f* i *h* – čuvaju se "po svaku cijenu", ne samo kad su etimološki opravdani (gdje im je po etimologiji mjesto) već i kad nisu (kao sekundarni glasovi), pa čak i suprotno očekivanim fonetskim promjenama (drhtati – dršćem i drhćem);
- pravila ijekavskog izgovora – ijekavska zamjena u poziciji suglasnik+r+tjat (mada nedosljedno: samo *pregib, premjer*; samo *prijelom, prijenos*, oboje: *pregled / prijegled, prijepis / prepis*; slično i u kratkome slogu);
- neke morfološke i tvorbene posebnosti;
- leksika u kojoj važno mjesto zauzimaju turcizmi i slično.

Pažnja će nam stoga biti usmjerena upravo na navedene pojave. Primjeri kojima će pojave biti ilustrovane, ekscerpirani su iz tekstova nastalih u različita vremena (period od kraja 16. do početka 20. stoljeća), ali se uz primjere, u pravilu (zbog uštede prostora), neće navoditi podaci o izvoru – ni naslovi ni autori, ni mjesto ni vrijeme nastanka datoga teksta, jer to za globalnu sliku i nije od posebne važnosti (izuzev u slučaju alternacija, kolebanja i slično – kad će se navoditi samo period iz kojeg određeni napis datira).

4.1.1. Fonetika (isp. i Peco: 1991; također, Peco: 1990, 112-125)

a) Glasovi *h* i *f* se u jeziku Bošnjaka / muslimana ističu kao osobito markantne crte, što potvrđuju i alhamijado tekstovi (još od 16. stoljeća), u kojima se:

- etimološko *h* i *f* u pravilu čuvaju - i u domaćim riječima i oblicima, a pogotovo u turcizmima (*hajde, dohoditi, haljina, ahbab, mahana, rahmet, haram, hizmet, bahtli, ahšam*, ali *bahča / bašča, tefter / tevter*),
- rijetki su primjeri u kojima se etimološko *h* gubi ili zamjenjuje (*Rist, oboditi, pođo* – ne ophoditi i slično),
- ipak, sekvenca *hv* se u predstandardnim idiomima, pa i kasnije, gotovo redovno realizira kao *f* (*ufatiti, fatati, pefatiti, zafaliti*, iako samo *kahva*),
- sekundarno *h* se javlja uglavnom u domaćim riječima, rijetko u turcizmima (*hlupiti, othrvati, uvehnuti, nasrhne, lahko, mehko, malehan, hrđav, hrđavština*, mada ranije *urđa* – ne hrđa, ali *udovica, ihsan, Mikailo*, iako *sat / saat*); također bez fonetske promjene: *zadrhće* (ne zadržće).

Opisani odnos prema glasu *h* bitno se razlikuje od stanja u organskim idiomima hrvatskog i, pogotovo, srpskog jezika tih vremena.

b) Refleks glasa *jat*: većina starijih alhamijado tekstova pisana je *ikavicom*, kasnije ijekavskim izgovorom, mada ima i nedosljednosti, pa čak i ekavskih formi. Bilježimo primjere:

- *ikavske zamjene* – u pravilu u svim ranim alhamijado tekstovima: *nimac, đivojka, vrime, lito, sino, brime*
- *ijekavsko-ikavski refleks jata* – u kasnijem periodu, naročito krajem 18. i početkom 19. stoljeća (proces standardizacije) – dakle, miješanje ijekavskog sa ikavskim: *lip / lijep, grihota / grehota / grješan, grih / grijeh, uvik / uvijek, svijt / svijet, rič / riječ* itd.,
- *dosljedno ijekavski* – u potpunosti u 19. stoljeću (proces standardizacije): *cvijetak, bijel, bjelilo, savjet, svijet, slijep, pogrješka, zaprjeke* itd.; nije, naravno, riječ o specifičnostima jezika Bošnjaka već prostora današnje Bosne i Hercegovine,
- *ekavizmi* – naporedo (u jednom istom tekstu) sa ikavskim i ijekavskim formama (*sused, telo, posle, predlog*).

Zanimljivim se u ovom smislu čini jezik Ibrahima Edhema Berbića – alhamijado autora iz druge polovine 19. stoljeća, ali njegove ekavske forme valja tumačiti njegovim porijeklom i kretanjem: porijeklom iz Srbije (uže područje Užica i Šapca, odakle je emigrirala i većina tamošnjeg islamiziranog stanovništva nastanjenog potom u Orašju na Savi) – relativno kratko živio u BiH (Orašje) – školovao se i stvarao u Turskoj (u Carigradu), što znači da je ekavizme nosio u svome idiolektu, a nije imao

vremena ni prilike "da ih se oslobodi". Stoga se ni Berbićeve ekavske forme (naizmjerno upotrebljavane sa ijekavskim) ne mogu, naravno, smatrati karakterističnim crtama jezika Bošnjaka toga vremena.

4.1.2. Morfologija i tvorba riječi. Oblici riječi i neke tvorbene vrijednosti privlače pažnju (u ovome radu) iz dva razloga: da se upoređi savremeno stanje sa onim što je u bosanskome jeziku nekad bilo, te da se uoči šta od toga jest (ili nije) moglo biti nacionalno-vjerski diferencijalno.

a) Na morfološkoj razini jezik alhamijado tekstova starijeg perioda (predstandardni idiomi, posebno 16/17. vijek) potvrđuje brojne arhaične oblike, ali se to ne smatra samo njihovom posebnošću (npr. padežni oblici: *junacim, godin, nevirnikom, njegovijem, jim, nami, vami* i slično). Od ostalih pojava vrijedno je spomenuti:

- pisanje futura I: uglavnom sastavljeno (vrlo rijetko, rastavljeno: *karat će*);
- dosta česti oblici kratke množine, naporedo sa dugom množinom: *paklovi, vaktovi, nurovi, sadžmakovi, đulovi, kamenovi, plamenovi, grihovi / grisi, raji, puti, boji* (= bitke), *hrti, rozi, grisi, posli, harfi, dari, prsi, djedi, dosti*,
- odnos t/tj/š/št – ć: *plaća, općina, uopće, shvaćanje, izvješćivati, izvještaj, prešutjeti*,
- oblici zamjenica: *tko / dko, svatko, nitko*,
- odrični oblici gl. *jesam* i *ima*: *nijesam, nejma*.

b) U tvorbi je zanimljiv izbor sljedećih tvorbenih morfema:

- između nekih sinonimskih sufiksa koji danas mogu biti markirani kao diferencijalni elementi: **-lac/-telj**: *hranioc / šutioc / budilac, nosilac, poznavaoac, i unapreditelj, ponositelj, molitelj, potvrditelj, uskratitelj, milovatelj*, **-ište**: *hodalište, učilište, ulazište, prebivalište*; **-lo**: *točilo, šibalo*,
- tvorba brojeva: *devetere*,
- glagoli: **-isati**: *funkcioniše, polemisati, idealisati, separišemo, konstituisana, referisati, manipulisan*, **-ovati**: *konstatovalo, bombarduje, ignorovane*; **-irati** (tek s kraja 19. stoljeća): *diskreditirajući, kultiviran; kamatirati, prejudicirati, dokumentirati, tolerirati, demantira, da vetira* (veto), *subvencionirati, kvalificirana, argumentiran, kultiviranje, operiralo, konstatirati*,
- sufiksi orijentalnog porijekla (-džija, -luk, -li i drugi) – dosta česti, mada se nakon procesa standardizacije, nerijetko zamjenjuju drugim sinonimnim tvorbenim morfemima.

4.1.3. Leksika

a) *Turcizmi* su najmarkantnija karakteristika leksike većine alhamijado tekstova. U početku ih nema mnogo – u prvim nastalim takvim tekstovima gotovo da su rijetkost, što je i logično budući da ni interferencija nije mogla tako brzo uhvatiti maha. Kasnije, kako je vrijeme turske vladavine odmicalo, turcizmi su ne samo postajali sve brojniji

već su u jednom vremenu (18. i 19. stoljeće) bili toliko prisutni, toliko neselektivno upotrebljavani da je pitanje koliko su i svim savremenici bili razumljivi a kamoli današnjem korisniku jezika. Pa ipak, situacija se s početka 20. stoljeća i u tom pogledu počinje mijenjati. Turcizmi se počinju selektivnije upotrebljavati: manje ih je nego ranije, upotreba im zavisi od teme, i dalje je dosta termina (osobito vjerskih), ali se općepotrebna leksika ipak znatno povlači ustupajući sve više prostora slavenskoj leksici ili pak internacionalizmima; ako se i upotrebljavaju, turcizmi su u posljednjim etapama alhamijado pismenosti (20. stoljeće) najčešće stilski markirani, npr. “pošljedica od naopakih *amela*”; nije bilo gotovo nikakve debate i indemnitet je odobren za pet *dekika*; zaboravan i ograničen na istoj su *deredži*, nema *fajde*; a kako će čovjek udovoljiti svome *hikmetu*; ja vjerujem da imade *hikmet* tome; također: *millet*, *vakuf* itd.

Turcizmi zabilježeni u alhamijado tekstovima nisu ni izbliza jednaki stanju u savremenom jeziku: pored onih koji su se oduprli zubu vremena (poznati većini korisnika bosanskoga jezika, pa i drugima, iako ih većina pripada supstandardu ili ide u kategoriju historizama), veliki je broj i onih primjera koje bi današnji govornici, čak i oni najstariji, teško razumjeli ili ih uopće prepoznali (potpuno izašli iz upotrebe). Među takvima je i znatan broj riječi i izraza koji, zapravo, nikad i nisu adaptirani već su ih pojedini autori (naročito 17. i 18. stoljeće) u svome jezičkom znanju nosili i u datom tekstu aktualizirali. Iz svih tih razloga turcizme zabilježene u alhamijado tekstovima valja nužno klasificirati, moguće i na sljedeći način:

- općepotrebna leksika – uglavnom riječi koje su do danas sačuvane, npr., *ajluk*, *baška*, *fukara*, *haram*, *hasta*, *hizmet*, *bašlija*, *behar*, *insan*, *čošak*, *bereket* / *beričet*, *babo*, *bećar*, *ćuprija*,
- arhaizmi i historizmi (često termini), npr., *Ervah* (= vjetar), *đuzel*, *aškile*, *peder* (= otac), *dizdar*, *siklet*, *šerbet*, *altun sade*, *harekleisati*, *harf*, *tumbasli* *ćuprija*,
- neadaptirani izrazi: *bu kaside*, *halalden* = sa halalom; *hujur-miš-dur*, *bi-nure*, *ime* (= ne čini), *altun sade*, *bir ćulah*, *elif eldi* – *nijjet geldi*, *babam* (= moj otac) itd.

b) *Evropeizmi* su od kraja 19. stoljeća, po svemu sudeći, “nahrupili” u naš jezik, ušli naglo i u velikom broju, što također zaslužuje poseban sociolingvistički osvrt. Interferencija je mogla biti i direktna (austroougarski period), ali i posredna (preko domaćeg stanovništva koje je sve više učilo evropske jezike i školovalo se u evropskim centrima, najviše u Beču). Takve su riječi u naš jezik prispijevale zbog potrebe, ali i radi mode – jednako kao i turcizmi u svoje vrijeme (turski period). Upotrebljavali su ih svi, pa i Bošnjaci – otuda one, prirodno, i u alhamijado literaturi. Navest ćemo samo nekoliko takvih primjera zabilježenih kako su upotrijebljeni u alhamijado periodici (novinarski i administrativni stil, politički komentari i slično): *nacija*, *nacionalizam*, *moralan*, *abnormalan*, *ekspoze*, *revizija funkcionise*, *polemisati*, *idealisati*, *separišemo*, *konstituisana*, *referisati*, *manipulisan*, *konstatovalo*, *bombarduje*, *ignorovane*, *diskreditirajući*, *kultiviran*, *kamatirati*, *prejdicirati*, *operirati*, *dokumentirati*, *tolerirati*,

demantira, vetirati (veto), subvencionirati, kvalificirati, argumentiran, kultiviranje, konstatirati itd.

c) Simbolički markirane riječi i oblici čine se, pored navedenih primjera, posebno korisnim u sociolingvističkom pogledu. To su različite riječi, oblici riječi ili izrazi koji su zabilježeni u alhamijado tekstovima iz različitih perioda, što potvrđuje da ih Bošnjaci (vjеровatno i ostali) nekad jesu upotrebljavali, ali se one danas uglavnom nacionalno “svojataju” ili ih se pak u nekom smislu “odričemo”, odnosno, smatraju se:

- *kao simbolički markirane – kao samo bosanske / hrvatske / srpske riječi, dakle kao nacionalno jezičko obilježje u međusobnoj usporedbi naših savremenih standardnih jezika: janje (ne jagnje), prihiti (= prihvatiti), pakao, raj, hiljada, uhititi, kruh, znanost, andeo, đavo, vrag, sotona, krst, pohiti (= požuriti), vojska, močilo, vazda, ničice, ovršaj (= površno), milijun, osobni / lični, dohititi, Bošnjaci, čestit Bajram!, nesrećnik, putom, obrana, kakvoća, zboriti, naučenjak, svojstvo, osoba, poslanstvo, nazočnost, plaho, umaliti, dosadanja, tadanjih prilika, redovitih članova, uljudba, prosudba, zamolba / molidba, tražbina, u danim prilikama, maj, narav, tuđina, nauka / znanost (u istom tekstu, jedan autor), uvjet, stričević, uplivan (= utjecajan), zlouporaba, jemac, povjerenstvo, glede, osigurati, protuslovlje, rezistencija, sufler i šaptač (tautologija), upit, faktor, jednokatne kuće, obrana, nijekati, opetovati, punkt! / nokta! (= tačka, gotovo, kraj)*
- *kao arhaizmi ili pak riječi koje su u Bošnjaka (pa i ostalih) ne samo zastarjele već neke i nepoznate, u savremenoj upotrebi jezika “neprimjerene”, u svakom slučaju nefrekventne i iz savremenog jezika potismute riječi i izrazi: jako (= sad), nujan, dne, rabota, vrijeti, dužd, sužanj, vlasteli, povrziti (= postaviti), bogodvor, Isukrst, varvarati se, golotrb, glušiti, vlasevati, Doljnja Solan (= Donja Tuzla), Semendra (= Smederevo), Moskov, Akova (= Bjelopoljac – ak ovasi), vrlj žitak, omraza (= mržnja), zamet (= pometnja), Bošnjakuša, jediti se s kim, jerbo, uljesti (= učiti), uhoditi (= učiti), gizda, gizdati se, tukati se (= utrpavati se), hititi (= baciti), gospa, Gospodin (= Bog), gospodin Bog džellešanu (?!), nadbiti (= pobijediti u bici), gazalice (= vrsta obuće), čiverica (= vrsta kape), oklačen (= okrečen), močilo, ničice, mrve (= malo), ovršaj (= površno), lasno, zboriti, vratiti se, prešno (= hitno), povrtati (= vraćati), čestit bajram!, babin jezik, oslena (= od sada), najnapreda, najotragu, najposlije, čoek / čojk, zboriti, umaliti, sjem (= osim), jere / jera (= zašto).*

5.0. Umjesto zaključka

Bez pretenzija da se obuhvate sve pojave koje bi sociolingvistički osvijetlile fenomen alhamijado pismenosti u nas (ili sve jezičke značajke alhamijado tekstova), u ovome se kratkom radu tek željela skrenuti pažnja na jedan vrijedan segment našeg pisanog naslijeđa. Alhamijado tekstove bi zato neizostavno trebalo iskoristiti kao pouzdan i koristan izvor ne samo u u/s/tvrđivanju autentičnosti i autohtonosti jezika

Bošnjaka već i u deskripciji jezika sredine (specifičnosti jezičkog prostora današnje Bosne i Hercegovine).

U tekstu je izneseno zapažanje da nije moguće govoriti o jeziku alhamijado literature kao jedinstvenog (objedinjenog) korpusa, ali to nikako ne znači da nije moguće, pa i neophodno izučavati jezik alhamijado tekstova grupisanih prema nekom od mogućih kriterija: prema vremanskim etapama ili prema fazama u društveno-političkom / kulturno-povijesnom / jezičkom razvitku. Bio bi to u takvoj selekciji izvanredan pisani materijal za izučavanje historije našega jezika, ali bi se analizom različitih sadržaja (osobito alhamijado periodike) došlo i do različitih drukčijih, vrlo korisnih spoznaja, prije svega onih koje se odnose na sociolingvistička pitanja ili možda pojave koje interesuju sociologiju jezika. U svakom slučaju, bio bi to i korektiv za odnos naspram našeg maternjeg jezika, ma s koje se nacionalne strane i ma s kojim namjerama određeni odnos (lingvistički, politički, naciokratski; pošten, tendenciozan i slično) danas uspostavljao.

Najzad, treba reći da bi korpus alhamijado tekstova morao biti značajan izvor građe budućim normativcima, u ovom društveno-političkom i kulturno-povijesnom trenutku, u ovoj fazi jezičkog razvitka osobito. Uostalom, ne treba zaboraviti da je alhamijado ostavština nastajala u rasponu od pola milenija – makar i sa različitim intenzitetom, makar i nevelikog opusa, makar i različite literarne vrijednosti – i da je već taj fakat čini nezaobilaznim korpusom jezičke građe važne u pokazivanju i dokazivanju autentičnosti i autohtonosti jezika Bošnjaka, ali i Bosne i Hercegovine. U tom bi smislu istraživanje alhamijado tekstova (temeljitiija lingvistička i sociolingvistička analiza) moralo prethoditi kodifikaciji makar bosanskog jezika (ako već ne i jezika Bosne), makar kao zadatak nekim budućim normativcima (ako već ne i dosadašnjim). Bilo bi to važno posebice s obzirom na trenutne jezičke i sociolingvističke prilike (kad se, nakon disolucije zajedničkoga jezika, izgrađuju zasebni, nacionalni jezički standardi), jer jezičko pitanje u savremenom društveno-političkom i kulturno-povijesnom trenutku Bosne i Hercegovine jest odveć zamršeno, čak toliko da se u praksi rasplet trenutno ni naslutiti ne može. Ono što se pouzdano registruje jest stanje u kojem država nema svoga jezika već na temelju bezimenog, nesporno jednog dijasistema izgrađuje tri zasebna, nacionalna jezika, nacionalno i nominirana. Praktično, riječ je o višestruko “multi” državnoj zajednici (vjere, nacije, kulture) koja pravo na jezik zasad osigurava svojim nacijama (i to samo konstitutivnim), ali ne i svojim građanima. Možda bi, zato, ozbiljniji pristup jezičkim činjenicama (sadržanim, između ostalog, i u alhamijado literaturi) doprinio i jasnijoj slici bosanskog jezika, ali i stabilizaciji jezičke situacije na cjelokupnom sociokulturnom prostoru ili prostoru naše države ma kako ona danas administrativno bila uređena. To nije nemoguće, naravno, pod uvjetom da se “sve strane” saglase u vezi sa kompetencijama politike i lingvistike, da naciokratski pristupi ostave više prostora demokratskim, a subjektivne procjene objektivnim ocjenama.

CITIRANA LITERATURA

- Halilović, Senahid (1991): “*Bosanski jezik*”, Biblioteka “Ključanin”, Sarajevo.
- Halilović, Senahid (1996): “*Pravopis bosanskoga jezika*”, Preporod, Sarajevo.
- Huković, Muhamed (1986): *Alhamijado književnosti i njeni stvaraoci*, Svjetlost, (339), Sarajevo.
- Janković, Srđan (1989): “Ortografsko usavršavanje naše arebice u štampanim tekstovima (uticaj ideja Vuka Karadžića)”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 38,9–41, Sarajevo.
- Juzbašić, Dževad (1999): *Nacionalno-politički odnosi u Bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje (1910–1914)*, ANUBiH, Djela, LXXIII/42, (255), Sarajevo.
- Lehfeldt, Werner (1969): *Das serbokroatische Aljamiado-schrifttum der bosnisch-herzegovischen Muslime – Transkriptionsprobleme*, Dr. Rudolf Trofenik, (193), München.
- Muftić, Teufik (1969): “O arebici i njenom pravopisu”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XIV-XV / 1972–73, Sarajevo.
- Peco, Asim (1991): “Jezički izraz aljamiado književnosti i Vukov princip piši kako govoriš” (19-26), Slavica Verlag dr. Anton Kovač – München (1991); Okuka, Miloš i Ljiljana Stančić: *Književni jezik u Bosni i Hercegovini od Vuka Karadžića do kraja austrougarske vladavine*, (172), München.
- Peco, Asim (1990): *Književni jezik i narodni govori*, Prva književna komuna (187), Mostar.
- Vajzović (Glibanović), Hanka (1984): “Upotreba pisama u bosanskohercegovačkoj periodici do 1918. godine”, *Jezik i nacionalni odnosi, Sveske*, 5-6, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa (405–414), Sarajevo.
- Vajzović (Glibanović), Hanka (1987): “Arapsko pismo u srpskohrvatskom jeziku – prilog proučavanju upotrebe pisama u nas”, *ANUBiH, Posebna izdanja*, LXXXII / 18, 197-201, Sarajevo.
- Zbornik alhamijado književnosti* (1997), odabrao i priredio M. Huković, Preporod, (275), Sarajevo.

**SOCIOLINGUISTIC ASPECTS OF THE ALAMIJADO
LITERACY IN BOSNIA-HERZEGOVINA**

Summary

This study offers an analysis of a significant segment of our written heritage. The alhamijado literacy is very important and reliable source for standardization of Bosnian language.